

5.1-I te pae o te ìte i te parau e te pāpai i te mau reo māōhi e papaâ farāni e peretāne

HAAPIIRAA 31

« Ômuaraa e Te taïraa reo »

Turo Raapoto, *Te reo, te parau, e te pāpai*, 2002, àpi 1-7)

ÔMUARAA

Mai te peu e, mea nehenehe te hohoà o te vī para ia hiōhia, aita e hohoà e roaa ia na te mono i te monamona o te vī ia tahe i roto i te vaha. E parau taa maitai te reira no tātou. Amu noa ai rā hoì tātou i te vī i teie mahana, ua mātau roa atoà tātou i te àmu i te māa tumu òre. Na te tahi i tanu i te tumu, te hoo noa mai ta tātou i te mea i tuuhia mai i te vāhi hooraa. Mea taa ê atoà ihoā rā ahiri e, e tumu vī tē tupu ra i roto i to tātou iho âua, eita ia tātou e tīpee hānoa i ta vetahi ê. Te vāhi peàpeà rā hoì, ua mātau roa tātou i te tīpee hānoa i teie mahana, aita e roaa faahou nei to tātou teòteòraa i te faahoturaa i ta tātou iho. Ua faahua taata moni tātou i teie mahana. Aita tātou i hiroà faahou e, mea faahiahia aè hoê tumu vī māa huà e tupu i roto i to ù âua, i te tahi tumu vī māa rarahi e tupu i roto i te âua o te tahi.

E auraa parau noa teie tei au maitai atoà i nià i to tātou huru i mua i te parau o te reo. Ua pārahi roa tātou i roto i te tīpee hānoa. Te mau tuatāpaparaa e faahaerehia nei i teie mahana i nià i te parau o te reo, e au ia i te māa tumu òre. Na tātou ihoā e àmu ra i te māa, na te tahi rā e mau ra i te tumu. E ia òre ia roaa i te tīpee, te hāmani ra i te reo âpī, oia hoì te haavare ra. Eere ānei e, aita e rāau e nā te òmou te aa i te haere. Te reo tei òre i nā roto mai i te fenua i te pū mai, e reo haavare ia. Te huru ia o te reo e hāmanihia mai nei no tātou i teie mahana. No te pātoïraa i te reira peu haamā rahi, i manaōhia ai e nā te tumu roa mai o te reo i te hiò i to na tupuraa, to na rahiraa, e te toro-

haere-raa to na mau âmaa. Te auraa ia o te tuatāpaparaa i ravehia mai. Taa noa atu ai rā te parau no te reo, nā reira hoì te faanahoraa i te parau o te pāpai, e piti manaò rarahi i hinaarohia i te haapāpū maitai : a tahi, tei roto noa ihoā te tāviri o te reo māòhi i te reo māòhi i te hunaraahia ; e te piti, tei roto noa ia tātou e pūai e te itoito no te haere i te vāhi ta tātou i hinaaro mai te tūruì òre i nià i te turu tootoo o te reo farāni. E tano roa ai ia parauhia e, i teie mahana, te reo e haapiihia nei, e reo ia no te feiā piriòì, oia te feiā tē òre e maraa ia haere mai te tūruì òre i nià i te turu tootoo. Ua tae roa te Māòhi i te hiò-taata-ê-raa i to na iho reo. Mai te vaha e te ôpū tei òre i ìte faahou i te âminamina o ta na māa, aita atoà te Māòhi e ìte faahou nei i te nehenehe, te tura, e te hanahana o to na reo.

E piirou noa teie no te reo māòhi, te toe noa nei ā te âano, te hohonu, e te teitei o teie reo. Ua òhie roa tātou i te haamoè e, te reo teie i rahu i teie nei ao, te reo ta te Atua o te Māòhi i faaòhipa ia fenuahia to na, ia parauhia to na, e ia reohia to na.

Ua ìte maitai te ènemi o te Māòhi e, na te purara e haavave mai i te pohe o teie nūnaa. Mai te aru e faaite ra i te taata i te òhipa e au ia na ia rave i raro i te tai, te faaite atoà nei te reo òre o te Māòhi, nā reira to na mauruururaa i te reira reo-òre-raa to na e, ua fātata mai to na pohe. Te māramarama atoà ra ia tātou e, eere teie i te tahi noa tuatāpaparaa i nià i te reo, eere atoà i te tahi ìmiraa hanahana, te tahi rā teie poroi faaara, e te tahi atoà hoì mau rāveà rii e tāmatahia nei i te horoà i te taata ia òhie rii aè o ia i nià i teie hoì-faahou-raa i te reo metua ra, te vāhi e māramarama atoà ai tātou i to tātou parau ei nūnaa Māòhi.

TE TAÏRAA REO

E AHA TE TAÏ, AORE RA TE TAÏRAA.

I roto i te mau mǎniana atoà ta te tarià e faaroo nei, faahiti noa na tātou i te àtete, te àhehe, te àvī, te haruru, te pooâ, te patē, te paaina, te vevo, te vavā ..., e te vai atu ra. Te mǎniana i to na iòà, te mǎniana i to na.

Te vāhi i taa ê ai te mǎniana i parauhia e, *taï*, i te tahi atu mau mǎniana, to na ia huru : *e mea oeoe rii (teitei) te taï, e mea māmā hoì, òhie atu ra i te âfaihia e te mataï*. I muri mai i to na tupuraa, e *vaivai* rii ā te taï, oia hoì eita e òre tǎue noa.

Hiòraa :

Ia tūpaihia i nià i te âuri, e **taï** te âuri.

Ia tǎirihia te tōere, e **taï** te tōere.

Ia pātēhia te oe, e **taï** te oe.

E faaroo-atoà-hia te *taï* i roto i te òhipa ta te mataï, aore ra ta te aho taata e faatupu :

- Ia pupuhi te hoê taata i roto i te àuvaha mōhina, aore ra i roto i te hāpaina, e **taï** te aho i roto i te mōhina, eita rā e taï i roto i te hāpaina.

- Ia pupuhi te mataï i roto i te âmaa rāau, aore ra te rauère rāau, te àito ihoā rā, e taï te mataï. Te mea atoà ihoā paha ia te

aho reva i parauhia e, *matai* (ma - tai), no te mea tei roto atoà ia na te tai.

I tai ai te aho i roto i te àuvaha mōhina, no te oaoa ia o te haereraa matai ; âreà i roto i te hāpaina, no te âano to na àuvaha, eita atu ra te aho e tai.

Te òhipa rii atoà teie e tupu nei i roto i te vaha : ia hamama te vaha, e ia pupuhi te taata i te aho i rāpae, e matai anaè tē faaroohia ; âreà ia tāpiri i te ùtu e ia faanaina i te vāhi hororaa o te matai i rāpae i te vaha, e **tai** te aho i reira : te *hio* ia.

No reira, **te tairaa**, *te iòa ia i horoàhia i te tahi huru māniana ta te taata e faaroo ra, e tē roaa atoà hoi ia na i te faatupu, nā roto i te faaòhiparaa i te tahi mau taihaa, aore ra nā roto i te faaòhiparaa i te aho ta na iho e huti ra.*

Ia parau tātou e, *tairaa*, tei roto noa ā tātou i te faataaraa i te *māniana*, e aita ā to na e tūàtiraa i nià i te mea ta tātou e parau nei e, *reo*. Eere atoà rā no te mea e, mea nā roto mai te reira māniana i te vaha e au ai ia na te parau no te tairaa reo.

Te reo

Te faaroo nei tātou ia parauhia e : *e taata reo, e reo pūai, e reo marū, e reo parare, e reo ârārū, e reo vahine, e reo tâne, e reo tamarii ...* E aha rā te reo.

Te mea e parauhia nei e, **reo**, te huru ia o te māniana ta

te aho taata i faatupu, ia au i te vāhi i faaòhipahia atu ai : *himene, parau ...*, oia hoì i te mau taime atoà i hinaaro ai te taata i te faaite i te tahi manaò i te tahi atu taata. Ua parau-atoàhia rā e, *reo*, i roto ihoā rā i te òhipa himene, te rahi o te aho i roaa i te hoê taata i te faaòhipa mai te òre e mute òiòì, aore ra te teitei o te âuri i naeàhia ia na mai te fīfī òre.

Te aho

Te huti nei te taata i te aho i te mau taime atoà : ia taòto, ia paraparau, ia tāmāa, ia hahaere ... E tano o ia e faaau i te haereraa o te matai i rāpae i to na vaha. Ore noa atu ai teie òhipa i riro ei mea manaòhia, oia hoì òre noa atu ai te taata i haapaò i te mau taime atoà i te òhipa ta na e rave ra, e te tumu i nā reira ai. Te vai ra i roto i te àrapoà e piti nā *uaua*, na rāua e faaau i te haereraa o te matai i rāpae. Ia ātea rāua, oia hoì ia *mama*, e aho anaè tē faaroohia ; ia piri rā rāua, oia hoì ia *tata*, no te oaoa te hororaa o te matai, e ***tai*** te aho ta te mähāhā i tūrai mai i rāpae, aita ā rā i riro mai ra ei *reo*, ei *tairaa reo* hoì.

TE TAÏRAA REO

Eere teie i te tahi taoà tei vai ê na i roto i te vaha, tiaì noa ai i te taime e faaòhipahia atu ai, no te mea *aita e tairaa reo*. Te iòā rā te reira i horoàhia i te tahi māniania i roaa i te taata i te faatupu nā roto i te faaòhiparaa i to na aho ; no te vāhi faaòhiparaa rā i parauhia ai to te tairaa reo, ia ò te reira mau

tairaa i roto i te tahi faanahoraa tei riro ei rāveà faatupu i te māramarama o te parau.

Mai teie te tereraa o te òhipa e ravehia atu :

1. **Faatai i te aho**, nā roto i te faanainairaa i te haereraa matai i roto i te àrapoà.

2. **Faarau**, oia hoì faarahi, nā roto i te tairaa i te huru hamamaraa o te vaha, e te faaòhiparaa i te ùtu, te niho, te arero, te aro vaha, e te ihu (no te faaruèraa matai).

3. **Faanaho**, oia hoì âmui i te mau tairaa e hoê rii ā to rātou huru parauraa.

4. **Faature**, oia hoì faataa maitai i te huru faatupuraa, e te faaòhiparaa i te mau tairaa i roaa mai, oia te âmui-haere-raa i te mau tairaa ia matara mai te tahi mea māramarama.

E tano ia parauhia e, te **reo** : *te mau faatureraa atoà ia e faanaho ra, e tāōtià ra, e e faataa ra hoì i te huru faatupuraa, nā reira hoì te huru faaòhiparaa i te mau tairaa i roto i te hoê pupu taata.*

Te māramarama atoà ra ia tātou e, **te tairaa reo**, te tāatoàraa ia o te mau tairaa e hinaarohia no te parauraa i te hoê reo, ia au i te mau faatureraa i haamauhia e te reira reo. No reira, na te reo e haapāpū i te tiàraa o te tairaa.

Ua **tāōtià**-atoà-hia rā te mau tairaa reo, te auraa, ua faaotihia to rātou rahiraa, e **aita e tiāmāraa** to te taata tātai tahi

no te faatupu i te taïraa mai tei au i to na manaò, aore ra no te faaò mai i te tahi mau taïraa tei òre te reo i ìte. Te faufaa ia o te parau no te *faatureraa*, no te mea, eere te reo tē faanaho mai ia na i nià i te taata, te taata rā te faatano atu ia na i nià i te reo.

Te ìte ra tātou i ô nei i nā ôtià e piti o te **reo** :

a - te aho i noaa i te taata i te faatai
e - te faatureraa e faanaho ra i te faatupuraa,
 te faauraa, e te faaòhiparaa i te reira mau taïraa.

E haamata teie faatureraa nā nià i te taïraa, haere tià atu ai i nià i te taò, e tae roa atu i nià i te ìrava.

No reira, ia parau tātou e, **taïraa reo**, hoê noa tuhaa iti no te reo ta tātou e hiò ra. Parau mau, eita te parau o te reo e hope i roto i te mau taïraa, aita atoà rā e reo ahiri aita e taïraa. Te auraa ra, eita ia e roaa ia tātou te haapae i te hiò i te parau o te mau taïraa. E maramarama atoà ia tātou ia parauhia e, *aita e haapiiraa reo*, i te pae ānei no te pāpai, i te pae hoì no te parau, *tei òre i tūtonu atoà i nià i te mau taïraa*.

Te parau

To te taata ia nā rotoara i te mau faanahora i haamauhia e te reo no te faaite i to na manaò, to na hinaaro, e te mau mea atoà e hotu mai i roto i to na âau.

No te mea ua riro *te reo ei fauraò no te parau*, e aita hoì e parau tei òre i nā roto mai i te mau taìraa e te mau faatureraa e faanaho ra i to rātou parau, te māramarama atoà ra ia tātou i te tumu te taata i faatūàti noa ai i nā mea e piti nei, oia *te reo e te parau*. Eere teie i te tāpaò no te veve, e tāpaò faaite noa rā i te fīfī o te manaò ia faataa ê i to te tahi parau i to te tahi.

Hiòraa :

Teie te **reo** o te maiaa i nià i to na fanauà.

Aita to na **reo** i faaroo-rii-noa-hia aè.

E **reo** no te hoê i te tiàororaa i roto i te mētēpara.

Te metua, e **reo** ia no te here.

Te aoaoa

I roto i te *aoaoa*, e aho ihoā terā e taì ra. No te mea rā *aita e hinaaro parau* to te taata na na teie māniana i faatupu, oia hoì aita e hinaaro faatupu i te *māramarama*, e aita hoì te taata faaroo e taa atu ra i te auraa o te māniana ta na e faaroo ra, e òre ai te reira māniana e ò ai i roto i te faanahoraa o te mea e parauhia nei e, *parau* ; eita atoà hoì e ò i roto i te *reo*.

Ei hiòraa : eere no te mea ua noaa ta te tahi taata tumu rāau, e tano ai o ia e parau e, ua **vaahia** to na. Ia òre teie rāau ia faahuru-ê-hia, oia hoì ia òre ia taraihia, ia òre ia paohia, ia òre ia tāamuhia te ama e te iato, aita ā ia te te parau o te vaa

i huru itehia atu ra. Ia hope rā teie mau òhipa i te ravehia, i reira noa teie tumu rāau e riro mai ai ei fauraò, oia hoi ei vaa.

Gia atoà te reo. Eere no te mea ua noaa i te tahi te faatai i to na aho, e parauhia ai te reira e, **reo**. I muri aè rā i te faatupuraahia te māniana e parauhia ra e, taì, i muri aè i te faauraahia, e te âmuiraahia atu i te tahi atu mau taìraa no te faatupu i te tahi mea e **auraa** to na, i reira noa e parauhia ai to te reo.

Te rāveà atoà ia e riro mai ai te reo ei fauraò no te manaò, e e òre ai e topa i roto i te aoaoa.

HAAPIIRAA 32

« Te parauraa e te taò »

Turo Raapoto, *Te reo, te parau, e te pāpai*, 2002, àpi 93-99)

A. *Te parauraa, e aha ia.*

Ua hiò mai tātou e, i roto i te hoê reo, te vai ra te faatureraa e faataa ra i te faatupuraa, te faauraaa, e te faaòhiparaa i te mau taïraa, nā roto i te âmui-haere-raa te tahi i te tahi, no te faatupu i te tahi mea e auraa to na, oia hoì te tahi mea ta te manaò e māramarama atu i te auraa. No reira, te **parau**, to te taata ia nā roto i te faanahoraa i haamauhia e te reo no te faaite i to na manaò.

Mai te reo e horoà ra i te faatureraa no te âmui-haere-raa i te mau taïraa no te faatupu i te tahi taò, te faataa atoà ra te reo i te faanahoraa no te âmui-haere-raa i te taò no te faatupu i te taò rautahi, nā reira hoì te ìrava.

Te **parauraa** ta tātou e hiò mai, te faahohoàraa ia i te mea ta te tarià i faaroo i roto i ta te tahi faaòhiparaa i te reo. Haapāpū na tātou i teie-nei-raa ra e, *mea taa ê ihoā te parau, mea taa ê hoì te pāpai*. I roto i te pāpai, e **reta** ta tātou e faaòhipa ; âreà i roto i te parau, e **taïraa reo** tē faaòhipahia. I roto hoì i te parauraa ta te tarià i faaroo, ia tāmatahia ihoā ia i te faahohoà i te mea i parauhia, mai tei parauhia. E ara rā ia òre roa atu to te tahi faanahoraa ia rara i nià i to te tahi.

A muri nei tātou a hiò mai ai i te pāpai e to na faanahoraa.

Te taò e to na parauraa.

Mai te peu e tano te pāpai ia tatarahia mai te faahohoàraa ta te manaò i tāpeà mai no te tahi taò, te fīfī mau atoà te reira e tià tātou ia vai ara noa, o te riro te parauraa mai te tahi mea tē òre e māramaramahia i rāpae aè i te faahohoàraa ta na i rave i roto i te pāpai ; te vai ra hoì te tahi mau taìraa, aita o rātou e faahohoàraa i tāpeàhia mai i roto i te pāpai. No reira e haapaò maitaì ai i te mea i parauhia, i te ìmi i te pāpai i roto i te mea i parauhia. Mai te peu te vai ra te faatureraa e faanaho ra i te parau, te vai atoà ra te faatureraa e faanaho ra i te pāpai.

I roto i te mau fīfī e faahitihia nei, haamanaò noa na i te taìraa pūòì, te ôtuìraa reo, nā reira hoì te faateiaharaa reo.

a - Te taìraa pūòì.

Ia au i to na iòa, e taìraa teie e faaòhipahia no te pūòì i te tahi taìraa i te tahi ; e parau rā teie no te mau āreo. E 2 taìraa pūòì e faaòhipahia i roto i te reo māòhi : te [w] e te [j].

Na te [o] e te [u] e faatere i te parau o te [w], e na te [i] e faatere i te parau o te [j].

Hiòraa :

[?aowa]	- [?aumowa]	- [faraowa]	- [towata]
[huware]	- [maruwa]	- [?auwa]	- [puwa]
[tijare]	- [manija]	- [riju]	

e - Te ôtuïraa reo .

Te mau òhipa atoà i tupu i roto i te parauraa o te taò, ia ôtuï te reo, aore ra ia faateiaha, ia faaïte-pāpū-hia te reira mai te tuu i roto i te [**âua**].

No te faaïte i te ôtuïraa reo, e tuuhia te [?] : **tārou** i mua i te āreo to na te parauraa i faaôtuïhia. E ara rā ia òre teie tārou ia tīputahia (?) o te hapehia i te tāpaò ui.

Te rahiraa o te taime i ôtuï ai te reo i roto i te parauraa, te rahiraa atoà ia o te taime e faaòhipahia ai teie **tārou** mai te uiui òre te manaò i te tanoraa e te òreraa e tano. Te uiraa noa e tāpeà i roto i te manaò, teie ia : *ua ôtuï te reo, aore ra aita ?* ; e ua ôtuï hoï ra, *e hia ôtuïraa i faaroohia, e i te hea vāhi, i roto i te hea vae.*

Eiaha roa rā e tāmata i te faatano i te mea i faaroohia i nià i te pāpāraa i mātauhia. Haamanaò noa tātou e : ***eita te tarià e ite i te reta*** , oia te mea i pāpāhia ; ***eita hoï te mata e faaroo i te tairaa***, oia te mea i parauhia.

No te mea tei roto tātou i te parauraa, ia haapaò noa ihoā ia te tarià i ta na tuhaa, e ia haapae te mata i te faaō atu i ta na hiòraa i reira.

Hiòraa :

[pere?o?o] - [toro?e?a] - [mata?eina?a] - [mana?o]
 [?a?e] - [?i?o] - [?u?u] - [ma?e?e]

f - Te faateiaharaa reo .

No te faaite i te faateiaharaa reo, e tuuhia te [:] **motirua** i *muri* mai i te āreo to na te parauraa i faateiahahia.

E tano te hoê āreo tei faaôtuïhia to na parauraa, ia faateiaha-atoà-hia. No reira, e nā muahia ihoā te tāpaò i te ôtuïraa reo [?], e i muri iho te [:] faateiaharaa reo.

Te rahiraa o te taime e faateiahahia ai te reo, te rahiraa atoà ia o te taime e faaòhipahia ai te motirua.

Mai tei parauhia na no te ôtuïraa reo, *eita te parauraa e tuatāpapa i te tumu i faateiaha ai te reo, ta na, te faaite-noa-raa ia e, ua faateiaha te reo, aore ra aita, nā reira hoi te pinepineraa. Tirā rā mea ta na e haapaò.*

E ara, te taò e pāpaihia i roto i te âua, eita to na pāpaiāraa e pūoïhia mai tei te pāpaiāraa rima nei, e faanahohia rā te reta mai teie e itehia nei i roto i te pāpaiāraa puta. I te tahi aè pae, eita atoà te reta rahi (**R**) e faaòhipahia no te faaite i te mea i parauhia, no te mea e auraa taa ê atu to na i roto i teie huru pāpaiāraa.

Hiòraa :

[pa:pi:pi:] - [ma:tete] - [ʔa:uwa] - [ʔo:ra:]
 [ro:tuwi] - [araho:ho:] - [ʔatiha:] - [ʔorohena:]

E rāveà teie huru pāpāraa e hiroà maitai ai te taata faaroo, aore ra te taata parau, i te mea ta na e faaroo mau ra, aore ra ta na e parau ra.

Ia pāpū te tarià i te mea ta na i faaroo, e ia pāpū hoì te vaha i te parau tano i te mau taìraa, i reira atoà e âfaro ai te tātāraa i te tahi mau hape.

Te taò rautahi e to na parauraa .

Te tahi tumu i nanea ai e i faufaahia ai te hoê reo, te tanoraa ia e âmui haere i te mau taò, taì piti, e taì toru atu, no te faatupu i te tahi ***taò âpī***, mai teie rii atoà e ìtehia nei no te taò i roaa mai nā roto i te âmui-haere-raa i te mau taìraa ia au i te huru faaòhiera, aore ra te tātāraa i haamauhia mai e te reo. Ahiri e, teie anaè te faanahoraa o te reo : ***hoê taò e to na faahohoàraa ; hoê taò, hoê taoà***, e rahi roa ia te taò ta te hoê taata e tāmāu, e e iti te manaò e roaa ia na i te parau.

Te ***taò rautahi***, te tātāi-piti-raa ia, aore ra te tātāi-toru-raa te taò e faaòhipahia no te faahohoàraa i te taoà hoê, aore ra te manaò hoê : e rahi te taò (***rau***), hoê noa rā (***tahi***) mea e faahohoàhia ra.

Ia au i te hiòraa ta tātou i rave mai na no te mau taìraa, e tano ia parauhia e, a vai pūrara noa ai teie mau taìraa, e tiàraa to rātou tātāi tahi ; a ò rā teie mau taìraa i roto i te faturaa i te taò, a òre atoà to rātou parau ei taìraa. Aita atu hoì ta te taata

e hiòraa maoti, te *manaò* ta te taò e faaite ra. Oia atoà te taò rautahi, riro noa ai ei âmuiraa taò, aita te manaò o te mau taò tātāi tahi e âmui ra, no te mea ua ò teie mau taò i roto i te tahi faanahoraa ê atu.

Hiòraa :

moorā perehū : ia hiò-anaè-hia, e manaò to te taata i nià i te *moorā*, e e manaò hoì to na i nià i te *perehū*. Aita rā te *moorā perehū* e riro ra ei moorā tei pirihia i te huirā pereò, te tahi noa rā teie hohoà moorā maitāi e te fatifati òre.

tarià iore : e parau taa te parau o te *tarià*, e parau taa atoà te parau o te *iore* ; te *tarià iore* rā, aita roa atu ia to na e auraa i nià i te *tarià*, e i nià i te *iore* ; te iòā noa te reira o te tahi taoà e tupu i nià i te rāau pē. Peneiaè i te haamatarāa e, te vai ra te faaaurāa ta te manaò taata i rave i roto i teie taoà e te *tarià* o te *iore*, a mau rā te taò, a òre atoà te reira manaò.

Tatarāraa

Mai teie te tupurāa o te *taò rautahi* : i mua i te hoê taoà âpī, mai te peu aita e taò ta te reo i faataa no te faahohoàraa i taua taoà ra, e tāmata te manaò i te faahuàhuà i te mea e hinaarohia ra i te faahohoà, ravehia mai ai te taò tano aè no te faaite i taua manaò ra. Mea nā reira te noarāa mai te *taò rautahi*, tei faaite noa mai i ta te reo tāmatarāa i te tatarā i te mau fīfī âpī ta na e

fārerei noa ra. Te riro atoà ra rā te reira ei haapāpūraa mai e, aita e fifi tē òre e matara i te reo i te tatara.

Ia parauhia te *taò rautahi*, e parauhia mai te mea ra e, e *taò hoê*, oia hoì hoê noa taò. Ia faahohoà i te parauraa o te taò rautahi, eere to na hohoà mātauhia i roto i te pāpai tē rave mai, te huru parau-noa-raa rā i faaroohia.

Haamanaò noa na e, aita ā te parau o te pāpāraa i te taò rautahi i pāpū atu ra, e na te *mātau* noa e faanaho nei i te pāpai i teie mahana. No reira, te vai ra te taò rautahi e pāpaihia nei mai te mea ra e taò hoê (puaahorofenua - ureuretiāmoana - àerofai), e te vai nei hoì tei vai taa ê noa (moorā perehū - tipi fefe - fare àmarara).

I roto i te parauraa ta tātou e hiò nei, te ārea noa atu e tuuhia i roto i te tahi taò e te tahi, ua faaite noa mai ia e, e faataime atoà te parauraa ia tae i taua vāhi ra. Ua nā reira anaè rā hoì te parauraa ra, aita faahou ia tātou i roto i te taò rautahi.

Hiòraa :

[fare?amarara]	[tijare?apetahi]
[mo?ora:perehu:]	[piripoupa:kitinaero]
[poheha?avare]	[tari?a?ijore]
[ureureti?amowana]	[paeho?e:]
[farerau?ape]	[urefara]
[ta:maruha?a:ri]	[tohetu:pou]

HAAPIIRAA 33
« Te pāpāraa e te taò »

Turo Raapoto, *Te reo, te parau, e te pāpai*, 2002, àpi 106-111)

E. Te pāpai .

Hāmani i te hohoà, te auraa ia o teie taò, ***pāpai***. Ia hiòhia te haamataraa o te pāpai, ia au i tei hiòhia i roto i terā e terā nūnaa, ua tūàti noa te reira i te mea e haaàti ra i te taata : te hohoà o te mahana, ua haamanaò mai ia i te mahana ; te hohoà o te manu, ua haamanaò mai ia i te manu ; te hohoà hoì o te taata, ua haamanaò noa mai ia i te taata ... A tae mai tātou i roto i te mea e parauhia nei e, ***reta***, te ìte ra tātou i te rahiraa o te tauiraa i tupu i roto i ta te taata hiòraa i te reira parau.

Te taò tumu no reira mai teie taò ta tātou, e ***pai*** ia, mai teie e ìtehia nei i roto i te : ***tūpai***, aore ra te ***paipai***, tei haamanaò mai i te pūai tino ia faaòhipahia i nià i te tahi taoà. Ia hiòhia te òhipa e ravehia i nià i te òfai, aore ra te rāau, i reira tātou e māramarama maitai ai i te auraa e te huru o te ***pāpai*** i ravehia na, hou mai teie tau e orahia nei e tātou.

Te reta

Tahi atoà teie huru hohoà e faaòhipahia nei no te faaìteraa i te òhipa i tupu i roto i te parauraa. Te tahi atoà rā te reira faaauraa i ravehia i roto i te tahi pupu taata, no te hohoà e au ia tāpeàhia mai no te tahi e te tahi huru taìraa, no te mea e nā mua te taata i te parau, hou o ia a ìte atu ai i te pāpai. Ua ìte atoà rā tātou e, ia rau anaè te nūnaa, e riro atoà te faahohoàraa i te mau taìraa i te rau atoà.

E hiò mai tātou i teie nei i te huru hohoà e haapiihia nei ia tātou i roto i te pāpai ta tātou e faaòhipa nei :

*Te taïraa**Te reta*

[a]	a
[e]	e
[i]	i
[o]	o
[u]	u
[f]	f
[h]	h
[m]	m
[n]	n
[p]	p
[r]	r
[t]	t
[v]	v

E faanahoraa ê rii to te *tui*, faaau-noa-hia ai teie taïraa i te *mātai*, aita to na faahohoàraa tei haamanaò mai i te mea ta tātou e parau nei e, e *reta*, e i roto hoì i te faatoro reo, aita atoà e tuhaa i faataahia no na mai to te tahi atu mau mātai.

Riro noa ai te tui ei rāveà e taa ê ai te tahi taò i te tahi, ia au i te mea e ìtehia ra no te tahi atu mau mātai, mea piri aè to na tiàraa i to te *parauraa* i to te *reta*. E mea pinepine roa hoì

te ôtuiraa reo i te faaòhipahia no te faaite i te ôtià ìrava, oia hoì te haamataraa o te tahi ìrava, te tahi huà ìrava, e faanahoraa ìte-atoà-hia rā te reira i roto i te parauraa i te ìrava heu manava.

Aita tātou i faaō mai i roto i teie tāpura i te taìraa pūòì [w] e te [j], nā reira hoì te taìraa riro [ç], te [ʃ], no te mea aita to rātou e faahohoàraa i roto i te huru pāpai i tāpeàhia mai.

Te piirou.

E pīapā teie i tāpeàhia mai no te faaite i te tāatoàraa o te mau reta i faaòhipahia no te pāpairaa i te reo māòhi :

a - e - f - h - i - m - n - o - p - r - t - u - v

Eiaha rā tātou e haamoè i te faaō atoà mai i te ruatahi i roto i te pīapā :

ae - ai - ao - au - ei - eu - oi - ou

Te auraa tumu rā o teie taò : ***pīapā***, te mea ia i parau-atoà-hia na e, ***piirou***, oia te mau haapiiraa matamua roa tei riro ei haapiiraa tumu i roto i te tītauraa i te ìte, e te vāhi hoì e nā reira ihoā i te haamata e faufaahia ai te mau òhipa atoà e ravehia atu.

I teie mahana, mea òhie aè te taata i te fārii i te taò ***pīapā*** ta na i mātau i te faaroo, i te ***piirou*** ta na i òre ā i mātau i te faaroo; te ***piirou*** anaè rā te taò māòhi.

Te tātuhāaraa i te piirou .

E 3 tuhaa to te piirou :

a - *te āreo* : a - e - i - o - u

e - *te ruatahi* : ae - ai - au - ao - ei - eu - oi - ou

f - *te mātai* : f - h - m - n - p - r - t - v

Mai ta tātou e ite ra, aita te ôtuīraa reo i faahohoāhia i roto i te ānaīraa o te mau reta, no te huru pāpū òre ihoā o to na parau tē òre e hinaarohia ra e haamoè roa, tei òre atoà rā i horoāhia ia na te tiāraa o te reta.

E aha te pāpai .

Hāmani i te hohoà : te auraa tumu ia o teie taò. E faaòhipa rā tātou ia au i te manaò i muri nei : *āmui i te reta no te faahohoà i te mea i parauhia*. Mai te peu e, tei roto te faanahoraa o te taīraa i te *parauraa*, tei roto te reta i te faanahoraa o te *pāpai*.

Hiōraa :

[mata] ---> mata

[tauwahi] ---> tauahi

[huwero] ---> huero

[faraowa] ---> faraoa

[taijero] ---> taiero

[rijo] ---> rio

[matije] ---> matije

[tuwaina] ---> tuaina

E aha te taò.

Te tahi teie âmuiraa reta e ravehia ia au i te faanahoraa i haamauhia i roto i te tahi reo, e e auraa hoì to na.

Hiòraa :

matie - fare - reva - taurumi - parau

E mau taò teie tei au to rātou hāmaniraa i te faanahoraa itehia i roto i te reo māòhi, e e auraa hoì to rātou i roto i teie reo. Areà te mau taò i muri nei, aita ia to rātou hāmaniraa i au i te faanahoraa i mātauhia i roto i te reo māòhi :

prau* - **Aiphiti*** - **tamma***

Te pāpairaa taò .

Teie te faanahoraa e ravehia no te pāpai i te mau taò o te reo māòhi :

- eita e tāpitihiā te mātai no te faahohoà i te tairaa hoê.
- eita e tāpitihiā te mātai i mua i te āreo hoê.
- aita e taò e ôpanihia e te mātai.
- e tano te āreo e tāpiti, e tātoru atu, ia òre rā teie āreo ia tauī, e ôtui ia te parauraa o te piti e tae atu i te toru o te āreo.
- teie te hāmaniraa tumu o te taò : mātai/āreo/mātai/āreo, aore ra, āreo/mātai/āreo.

Te tāretaraa.

Te faaiteraa ia i te mau *reta* atoà i ravehia no te pāpaïraa i te hoê taò.

Hiòraa :

poti -----> *p - o - t - i*
 hora -----> *h - o - r - a*
 vahine -----> *v - a - h - i - n - e*
 upoo -----> *u - p - o - o*
 mataiea -----> *m - a - t - a - i - e - a*

Eita rā te parau o te pāpaï e hope ia òre ia hiò-atoà-hia mai te mau ***tāpaò*** e faaòhipahia, nā reira hoì te huru faaòhiparaa e te taime hoì e tano ai e rave i te tahi aore ra te tahi *tāpaò*.

Te vāhi ia ta tātou e hiò mai a muri nei.

ÔPANIRAA

Te *reo, te parau, e te pāpai* : te iòà ia o teie tuatāpaparaa. I te hiòraa i te mau parau atoà i ferurihia mai, te ìte ra tātou e, e èà roa ta tātou i rave mai. E piti manaò rarahi tei hinaarohia i te faaite nā roto i teie tuatāpaparaa :

E tano roa te reo māòhi ia ravehia ei moihaa tatara ia na iho, oia hoì ei rāveà faatupu i te māmarama i nià i to na iho parau. Te tāpaò matamua atoà rā te reira tei haapāpū mai e, *ua reohia tātou*.

Aita e faufaa ia vaha rahi noa e, *e reo to ù*, mai te peu eita e horoà atoà i te tāpaò e ìtehia ai te maura a o te reira parau, aore ra mai te peu aita e taa ra i te auraa o te reira parau e te mea hoì ta na e tītau mai ra. No reira, te riro noa ra teie peu tatara i te reo māòhi *nā roto i te reo farāni*, mai te tahi fāiraa i te tiàturi òre o te tahi pae i teie reo, e mai te tahi paèpaèraa i te manaò e, *aita ā to tātou reo i paari, e te vai rii tamarii noa ra ā*. Aita rā te reira tiàturi òre i faaea noa i reira, ua tae roa te tahi pae i te fāiraa e, aita atu e rāveà no te haapii i teie reo maoti rā, ia nā rotohia i te reo farāni. Te auraa hohonu rā o teie peu, teie ia manaò e, e reo tamarii to tātou, e ia au hoì i te huru o te tamarii ra, ei taata paari ihoā ia no te aratai ia na. E aha atu ra paì ia te faufaa i te parauraa e, *e reo to ù*.

Eiaha atoà rā tātou e manaò e, e tatararaa nā roto i te reo māòhi ra, e tatararaa māmarama òre ihoā ia e te popōiri hoì. Ua pōiri anaè te hoè tatararaa, eere no te reo te pōiri, no te taata

rā na na te òhipa i rave. Ahiri, ia tahu te hoê taata i te auahi, a òre ai teie auahi a àma, no te auahi ānei te hape, aore ra no te taata tahu. No reira e tano te feiā e poro nei e, te vai rii ôpīpī noa ra ā te reo māòhi, ia faaauhia i te taata tē òre roa atu ta na auahi e àma, no te navenave i te pārahi noa, e no te mea e taata ê te tunu i ta na māa.

E rave rahi roa te taata tei ìte i te taiò, òre noa atu ai rātou i haapiihia e aha te tairaa, mea nā hea ia faanaho i te vaha i te taime parauraa, e e aha te faatomaraa. E parau mau roa te reira.

Ia rahi rā te taata e ora i roto i te reo, ia rahi te taata i ìte pāpū i te parau, ia tūàti noa hoì te oraraa o te taata i te reo ta na e faaòhipa ra, mea òhie roa ihoā no te tamarii e te feiā âpī te ò-atoà-raa, e te pārahiraa hoì i roto i taua ìte ra, nā reira hoì te hau, e te òaòà ta te reo e horoà mai i te taata. Eiaha ia moèhia ia tātou e, te fauraò teie o te ìte e te paari o te nūnaa māòhi, te maitaì atoà hoì te reira e horoà i te ièiè o te hoê nūnaa. Areà i teie, te piri maemae hānoa nei tātou i nià i te reo eere i to tātou, te haapeu teòteò nei i te paari o te tahi atu nūnaa.

A tae mai rā tātou i roto i te tau o te nane-hānoa-raa, te tau no te ātearaa e te faaau-òre-raa te taata i to na iho reo, eere ihoā te hoìraa i te tahi parau òhie. Te mea faufaa no tātou, eere te haapii-faahou-raa i te reo, no te mea te haapiihia nei ihoā, e ua roaa te teòteòraa o te tahi pae i te parauraa e, àuaa rātou, na rātou te reira òhipa i haa mai na. E teòteòraa faufaa òre rā te reira, no te mea te reo e haapiihia nei, e reo vārua òre ; e te feiā

e haapii nei, ua hau aè to rātou òaòà i te mea e, ua noaa ta rātou òhipa, i te ìteraa e, te ora faahou mai ra te vārua o te reo māòhi i roto i te tamarii ; a ìno atu ai te reo, a ìno noa atu. Te mea faufaa no tātou, te vai-iho-raa i te fenua ia aratai na ia tātou, te fāriiraa i te mau horoà atoà a te fenua, te hereraa hoì i te fenua, ia tae i te reira mahana, e riro te reo mai te tiare e ùaa noa aita e muteraa, e ua tāhiri noa to na noànoà nā nià i te fenua. Eere ānei e, no te î te âau e parau ai te vaha, no te rahi atoà te here i te fenua, e parau noa ai te vaha. E haapii ihoā paha te haapii, tei roto ê na rā te reo i te âau e te tiaì noa ra i te taime e ìritihia ai te ùputa. Aita atu hoì e tāviri e matara ai te mau fifi atoà o te Māòhi maoti rā, te here : here ia òe iho iho, here i ta òe iho, e matara te mau ùputa atoà.

Ia parau-anaè-hia e, *ua pāinu te hoê vaa, e ua ātea i te fenua*, e aha ia te auraa. Teie : e rahi atoà te òhipa e tītauhia i te taata tāpapa, no te faaòreraa i taua ātea ra. Eere no te mea ua hinaaro ûàna te hoê taata i te hoì, i riro ai te hoìraa ei mea òhie no na. Te māmarama atoà ra ia tātou i te tumu i roa rii ai i te faatoro-faahou-raa i *teie èà o te reo*.

E tiāturi tātou e, te vai ra te tau, ia tià i te Atua, te tumu e te Fatu o te reo, e tano ai tātou e parau faahou e : ***ua fenua te fenua, ua Māòhi te Māòhi, ua reo te reo, ua maitai roa.***
